

В.М.Нікольський*

РЕПРЕСІЇ ЗА “ЛІМІТАМИ” (1937–1938 рр.)

У статті на основі документів Державного галузевого архіву Служби безпеки України вперше розглянуто процес розгортання масових політичних репресій у 1937 р. Публікація є продовженням досліджень автора із цієї проблематики.

Питання “великої чистки”, здійсненої органами НКВС СРСР під керівництвом правлячої партії у 1937–1938 рр. і сьогодні знаходяться в полі зору дослідників. 2005 р. було започатковано міжнародний проект “Великий терор у регіонах СРСР”, який реалізується спільними зусиллями вчених Німеччини, Росії й України. Основні моменти проблематики найбільш повно викладено в монографії дослідників із Рурського університету (Бохум, Німеччина) Марка Юнге й Рольфа Біннера¹, проте в цій праці відсутні матеріали, що стосуються України. Автор запропонованої розвідки окремі аспекти цієї проблеми висвітлив у серії публікацій², і, певною мірою, в монографії “Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження”³.

Джерельну основу праці становлять документи фондів Державного галузевого архіву Служби безпеки України (Київ) та матеріали, отримані з Московського музею й громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. А.Сахарова. Метою даної публікації є узагальнення фактів, що стосуються проведення органами НКВС так званої “масової операції” у 1937–1938 рр. в Україні.

Дослідники політичних репресій радянських часів пов’язують початок так званої “великої чистки” з лютнево-березневим пленумом ЦК ВКП(б) 1937 р. Аналіз стенограми цих зборів керівних кіл правлячої партії доводить, що там ішлося про необхідність нещадної боротьби та знищення німецько-японсько-троцькістсько-бухаринських шпигунів і шкідників та їхніх організацій⁴. Безумовно, “боротьба” органів Управління держбезпеки Народного комісаріату внутрішніх справ у цьому напрямку розгорталася й посилювалася. Але проведення так званої “масової операції”, яку згодом охрестили “великою чисткою”, розпочалося без будь-якого посилення на рішення чи матеріали зазначеного пленуму. 2 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову “Про антирадянські елементи”, за якою пропонувалося надіслати секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій телеграму такого змісту:

“Помічено, що більша частина колишніх куркулів та кримінальників, яких висла-но свого часу з різних областей у північні та сибірські райони, що потім, по закінченню терміну висилки, повернулися до своїх областей, – є головними призвідниками всіляких антирадянських та диверсійних злочинів, як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті та в деяких галузях промисловості.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обласних і крайових організацій та всім обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС узяти на облік усіх куркулів та кримінальників, які повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та розстріляні в порядку адміністративного провадження їхніх справ через трійки, а інші – менш активні, але все ж ворожі елементи, були б перепісані та вислані в райони за вказівкою НКВС.

ЦК ВКП(б) пропонує у п’ятиденний термін подати до ЦК склад трійок, а також кількість тих, хто підлягає розстрілу, рівно як і кількість тих, хто підлягає висланню. Секретар ЦК Й.Сталін”⁵.

* Нікольський Володимир Миколайович – д-р іст. наук, професор кафедри історії України Донецького національного університету.

4 липня 1937 р. о 22.30 НКВС УРСР отримав із Москви телеграму №11924:

“Усім нач. НКВС і нач. УНКВС країв та областей

З отриманням цього візьміть на облік усіх куркулів і кримінальників, що повернулися після відбуття покарання та втекли із таборів і осіли у Вашій області.

Усіх обрахованих куркулів і кримінальників розділіть на 2 категорії:

1) Найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту та розстрілу в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки.

2) Менш активні, але ворожі елементи, що підлягають висиланню в райони за вказівкою НКВС СРСР.

До 8/VII телеграфом надайте мені кількість осіб 1-ї та 2-ї категорій із визначенням окремо куркулів і кримінальників.

Щодо часу операції та порядку її проведення – вказівки дам додатково.

№266

ЄЖОВ

Вірно

(підпис)”⁶

Того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський підписав телеграму:

“Усім начальникам обласних управлінь НКВС. негайно ознайомтеся в секретарів обкомів із директивою ЦК щодо антирадянської ворожої діяльності куркулів та кримінальників, що повернулися із заслання. На підставі цієї директиви дайте негайно вказівку всім начальниками міськрайвідділів, начальникам прикордонних загонів, начальникам оперпунктів, щоби вони на протязі двох діб, мобілізувавши для цього весь апарат УДБ та міліції, перевірили в себе облікові й агентурні матеріали стосовно кримінального та куркульського елементу, що повернувся із заслання, перевірили всіх заарештованих у цих категоріях, щоби 5–6 липня в облуправління були викликані всі начальники органів, які б мали точні списки обрахованих куркулів та кримінальників, що повернулися із заслання, з розподілом на дві категорії: перша категорія – що виявляють активність і підлягають розстрілу, та друга категорія – що підлягають виселенню. 7 липня надайте мені цифрові дані у відповідності до наведеної вище телеграми ЦК ВКП(б).

З метою нерозголошення в телеграмах районам вказати, що перша категорія намічається до суворой ізоляції, друга – до висилки.

4/VII-37 р.

ЛЕПЛЕВСЬКИЙ”⁷.

Проведенню операції передували відповідні організаційні дії. Так, згідно з “Оперативним планом щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ї категорії”, обласні управління НКВС зобов’язувалися організувати на місцях перевірку якості та повноти матеріалів, зібраних на найбільш “озлоблених” із намічених до арешту. Органи УДБ повинні були провести практичну підготовчу роботу та провадити слідство щодо куркулів, а міліція – стосовно криміналітету. Операція з їх вилучення проводилася одночасно по всій країні. Термін для провадження слідства визначався в 7 діб. Було окреслено перелік документів, необхідних для справ: 1) дані для з’ясування місцезнаходження осіб, намічених до арешту, та щодо складу їх сімей; 2) довідка й характеристика сільської ради й колгоспу (щодо соціально-майнового стану, соціальної небезпеки тощо); 3) довідка судово-слідчих та адміністративних органів щодо судимості й реєстрації; 4) протоколи допитів свідків, очних ставок; 5) довідки, складені за агентурними матеріалами; 6) санкція прокурора на арешт; 7) висновки в справі. До участі в операції залучався перевірений актив партійців. Беручи до уваги значну територію республіки, у колишніх окружних центрах та інших пунктах за 5 днів до початку операції створювалися міжрайонні оперативні групи. Усіх заарештованих розміщували у в’язницях або місцях формування цих груп. На чолі міжрайгруп ставилися відповідальні представники облуправлінь НКВС або начальники відповідних міськрайвідділів чи окрвідділів. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайонпергруп на підставі матеріалів справ та узгоджувалися з районним прокурором.

Після арешту куркулів і кримінальників перед відправкою у в'язницю начальник міжрайонпергрупи повинен був особисто провести допит кожного заарештованого та звірити об'єктивні дані з матеріалами справи. Час, що залишався до початку операції, необхідно було використати для уточнення й поглиблення компрометуючого матеріалу. Найбільш озлоблені куркулі та соціально небезпечні кримінальники підлягали негайному арешту. Обласні трійки мусили виїжджати в місця концентрації заарештованих і розглядати їхні справи з викликом кожного (підкреслено в документі. – В.Н.).

Наголошувалося, що начальники облуправлінь і міськрайвідділів НКВС персонально відповідають за якість зібраних матеріалів, визначених як підґрунтя для арешту. Задля перевірки організації роботи з вилучення куркулів і кримінальників, НКВС УРСР надсилав своїх представників до обласних управлінь. Було також акцентовано увагу на необхідності використання матеріалів на куркулів – членів релігійних сект, які підтримували зв'язки з іноземними консульствами, засуджених раніше за шпигунство, колишніх політбандитів, а також тих, хто отримував допомогу з Німеччини.

Із метою запобігання спробам втечі за кордон із боку окремих куркулів і злочинців, прикордонним загонам було надіслано розпорядження – за 5 днів до початку операції перейти на посилений режим охорони кордону⁸.

Згідно з оперативним планом, було створено 45 міжрайонних оперативних груп із такою дислокацією:

Вінницька область: Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський.

Дніпропетровська область: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Олександрія.

Донецька область: Сталіно, Маріуполь, Артемівськ, Ворошиловград, Старобільськ.

Київська область: Київ, Житомир, Коростень, Черкаси, Умань, Біла Церква, Новгород-Волинський.

Молдавська АРСР: Тирасполь, Балта.

Одеська область: Одеса, Миколаїв, Кіров, Первомайськ.

Харківська область: Харків, Полтава, Кременчук, Лубни, Суми, Куп'янськ, Ізюм.

Чернігівська область: Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Прилуки, Ромни, Городня⁹.

23 липня 1937 р. у НКВС УРСР відбулася перша нарада з питань “підготовки до вилучення куркулів та криміналітету в Україні”, у якій взяли участь М.Герзон (тоді – начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР), Я.Камінський (т.в.о. начальника Управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР), Вольфсон (начальник тюремного управління НКВС УРСР), Мунвез (начальник 8-го відділу УДБ НКВС УРСР). Було схвалено такі рішення (протокол підписано М.Герзоном, затверджено заступником наркома внутрішніх справ УРСР В.Івановим): розподілити особовий склад за областями; припинити діяльність літніх таборів міліції та відрядити їх учасників до областей; залишити резерв у 669 осіб зі складу командного та рядового складу Київської, Харківської, Полтавської, Одеської шкіл міліції; припинити відпустки для міліціонерів; залучити до операції прикордонні загоны, курсантів школи УДБ, 2-го Харківського військового училища військ НКВС і Харківської школи ГУЛАГ’у; посилити охорону в’язниць конвойними військами; скласти план “завантаження” в’язниць з огляду на їх максимальне використання; відправляти у в’язниці лише “контингент” першої категорії, а другу утримувати в КПЗ; орієнтовні дані додаткового “розміщення” – до 8000 осіб; в областях підготувати для заарештованих додаткові приміщення в пунктах знаходження міжрайонпергруп; організува-

ти облікову роботу стосовно заарештованих із періодичністю звітів один раз на два дні; за угодою з Москвою розробити єдину форму звітності¹⁰. Другий протокол наради щодо підготовки “куркульської операції” в архіві не зберігся.

28 липня 1937 р. було проведено третю нараду, в якій узяли участь, окрім названих вище осіб, С.Заславський (т.в.о. начальника 6-го транспортного відділу УДБ НКВС УРСР), Ярошевський (посада не з’ясована, займався питаннями фінансування проведення операції) та Б.Борисов (т.в.о. начальника відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР). Розглядалися два питання: щодо коштів та в’язниць.

Було визначено розподіл витрат на проведення “куркульської операції”, за яким передбачалося: виплати 5000 ос. із залученого активу (на 10 днів) до 7 руб. на особу; скорочення вдвічі канцелярських і друкарських витрат по міждрайопергрупах та облвідділах; централізоване виділення коштів на виготовлення бланків звітності; збільшення виплат по 2-му Харківському училищу військ НКВС до 30 днів; додаткові витрати по Управлінню місць ув’язнень на речове забезпечення; збільшення часу утримання в КПЗ до 15 діб із відповідними витратами. Також узяли до відома, що у в’язницях і КПЗ, за умови дотримання черговості, можна було розмістити до 40 тис. заарештованих¹¹.

3 серпня 1937 р. відбулася четверта нарада, за участі всіх названих вище осіб. Був здійснений розподіл особового складу шкіл УДБ та міліції за областями, зокрема: Одеська – 181 особа, Харківська – 169, Донецька – 95, Київська – 111, Дніпропетровська – 88, Чернігівська – 35, Вінницька – 120, Молдавська АРСР – 60 осіб¹².

Згідно з оперативним наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР за №00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”, було встановлено:

“1. Усі куркулі, кримінальники та ін. антирадянські елементи, що підлягають репресуванню, поділяються на дві категорії:

а) до першої категорії належать усі найбільш ворожі з перелічених вище елементів. Вони підлягають негайному арешту та, після розгляду їх справ на трійках – РОЗСТРІЛУ (тут і далі підкреслено в документі – *В.Н.*)

б) до другої категорії відносяться всі інші, менш активні, але все ж ворожі елементи. Вони підлягають арешту та ув’язненню в таборах на термін від 8 до 10 років, а найбільш злісні та соціально небезпечні з них ув’язненню на такі ж терміни у в’язницях за визначенням трійок.

2. Згідно з наданими обліковими даними наркоматами республіканських НКВС та начальниками крайових і обласних управлінь НКВС затверджується така кількість тих, хто підлягає репресуванню:

(....)

		Перша категорія	Друга категорія	Загалом
	УКРАЇНЬКА РСР			
1.	Харківська область	1500	4000	5500
2.	Київська область	2000	3500	5500
3.	Вінницька область	1000	3000	4000
4.	Донецька область	1000	3000	4000
5.	Одеська область	1000	3500	4500
6.	Дніпропетровська область	1000	2000	3000
7.	Чернігівська область	300	1300	1600
8.	Молдавська АРСР	200	500	700

(....)¹³.

Виконання наказу планувалося розпочати з 5 серпня 1937 р. (за винятком республік Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу, де було встановлено інші терміни – 10 та 15 серпня)¹⁴. Передбачалося створення особливих трійок УНКВС по областях. Головою трійки призначався начальник обласного управління НКВС, членами – перший секретар (або секретар) обкому ВКП(б) – КП(б)У та обласний прокурор. Зокрема по Україні до складу трійок входили: у Харківській області: голова – Шумський, члени – Гикало та Леонов, Київській – Шаров, Кудрявцев, Гінзбург; Вінницькій – Гришин, Чернявський, Ярошевський; Донецькій – Соколинський, Прамнек, Руденко; Одеській – Федоров, Євтушенко; Дніпропетровській – Кривець, Марголін, Цвик; Чернігівській – Корнев, Маркітан, Склярський; Молдавській АРСР – Рогаль, Тодрес, Колодій¹⁵.

Згідно з нашими підрахунками за наведеним вище документом, загальна кількість осіб, які підлягали репресуванню по СРСР, становила 268 950 чол., зокрема: за першою категорією – 75 950 (28,2%), за другою – 193 000 (71,8%).

На підставі зазначеного оперативного наказу НКВС №00447 можна створити таку порівняльну таблицю.

Таблиця 1. Розподіл “лімітів” по республіках СРСР¹⁶

Республіки СРСР	“Ліміт” загалом	% від загалу по СРСР	У тому числі: розстріл	% розстрілів від загалу арештів по республіці	% розстрілів по республіці від загалу розстрілів по СРСР
Азербайджанська	5250	2%	1500	28,6%	2,0%
Вірменська	1500	0,6%	500	33,3%	0,6%
Білоруська	12000	4,4%	2000	16,7%	3,0%
Грузинська	5000	1,8%	2000	40,0%	3,0%
Казахська	7500	2,8%	2500	33,3%	3,0%
Киргизька	750	0,3%	250	33,3%	0,2%
РРФСР	189 600	70,5%	47 450	25,0%	62,5%
Таджицька	1800	0,7%	500	27,8%	0,6%
Туркменська	2000	0,7%	500	25,0%	0,6%
Узбецька	4750	1,8%	750	15,8%	1,0%
Українська	28 800	10,7%	8000	27,8%	10,5%
табори НКВС	10 000	3,7%	10 000	100%	13,0%
Загалом	268 950	100%	75 950		

Як бачимо, існували певні закономірності, перш за все в питанні щодо частки запланованих смертних вироків серед загальної кількості репресій по республіках. На першому місці тут була Грузинська РСР (40% вищої міри соціального захисту в загальній сумі репресованих), на другому – Вірменська, Казахська та Киргизька республіки (по 33,3% розстрілів), далі – Азербайджанська РСР (28,6%), Українська та Таджикицька РСР (по 27,8%), РРФСР і Туркменська республіка (по 25%), Білоруська РСР (16,7%), остання – Узбецька республіка (15,8% розстрілів). По таборах НКВС передбачалося розстріляти весь склад “ліміту”. Слід відзначити, що пересічний показник по всіх республіках становив 27,9% розстрілів від загальної кількості майбутніх репресованих. Тобто, ліміт по Україні був близьким до пересічного показника.

Таблиця наочно демонструє співвідношення запланованих смертних вироків по республіках. Найбільша частка припадала на РРФСР (62,5%), на другому загалом місці були табори НКВС, а друге місце серед республік посідала Україна (заплановано 10,5% розстрілів від загалу цього показника по СРСР). По 3% бу-

ло заплановано в Білорусії, Грузії, Казахстані. 2% планувалися для Азербайджану та 1% – для Узбекистану. В інших республіках частки розстрілів дорівнювали 0,6% від загальної кількості по країні.

Водночас, зіставлення розподілу “лімітів” по республіках на арешти та на розстріли дає таку картину. Майже однаковими або близькими (із різницею в 0,1–0,2%) був цей показник по Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Туркменії та Україні. В Узбекистані було заплановано до розстрілу на 1% менше, у Білорусії – на 1,4%, а в РРФСР – на 8%. Тільки по Грузії цей показник був більшим – на 1,2%.

Для встановлення відсотків “охоплення” населення репресіями по республіках ми використали дані Всесоюзного перепису 1937 р., на підставі яких, з урахуванням даних оперативного наказу №00447, було складено наступну таблицю.

Таблиця 2. Співвідношення запланованих показників репресій до кількості населення республік СРСР¹⁷

Республіки СРСР	Загальна кількість населення	% від населення СРСР	Підлягало репресуванню	% репресованих	% розстрілів
Азербайджанська	3 056 978	1,9%	5250	2,0%	28,6%
Білоруська	5 196 549	3,2%	12 000	4,4%	33,3%
Вірменська	1 209 253	0,7%	1500	0,6%	16,7%
Грузинська	3 376 946	2,1%	5000	1,8%	40,0%
Казахська	5 120 173	3,2%	7500	2,8%	33,3%
Киргизька	1 369 667	0,8%	750	0,3%	33,3%
РРФСР	103 967 924	64,2%	189 600	70,5%	25,0%
Таджицька	1 382 168	0,9%	1800	0,7%	27,8%
Туркменська	1 168 538	0,7%	2000	0,7%	25,0%
Узбецька	5 847 448	3,6%	4750	1,8%	15,8%
Українська	28 387 609	17,5%	28 800	10,7%	27,8%
РСЧА прикордонні загоны НКВС	1 956 217				
Загалом по СРСР	162 039 473		268 950		

Аналіз таблиці дозволяє дійти таких висновків. Тільки в Туркменській РСР спостерігається збіг частки населення в загалі СРСР із часткою запланованих репресій. У більшості інших республік між цими показниками була значна різниця. Так, в Азербайджані – частка запланованих репресій на 0,1% більша від частки населення, у Вірменії, Грузії, Казахстані, Киргизії, Таджикистані й Узбекистані частки запланованих репресій були дещо меншими (відповідно, на 0,1%, 0,3%, 0,4%, 0,5%, 0,2%, 1,8%). Дещо більшою частка репресій була по Білорусії (на 1,2%). Великою була різниця цих показників тільки в РРФСР та УРСР. У Російській Федерації частка запланованих репресій перевищувала частку населення на 6,4%. А в Україні, навпаки, – була меншою частки населення на 6,8%.

Тут треба враховувати декілька принципових моментів. По-перше, для кожної республіки визначені показники мали принципово різні значення. Так, скажімо, для Таджикицької РСР 1% населення – це 13 822 чол., для РРФСР – 1 039 679 чол., а для України – 283 876 чол. По-друге, кожен відсоток збільшення репресованих – це великі людські жертви, і, навпаки, зменшення на відсоток – урятовані життя. Про це свідчать розрахунки, що демонструють, якою мірою впливали незначні перебільшення або зменшення часток запланованих репресій та розстрілів у разі розбіжностей із відповідними частками населення від загалу СРСР:

Таблиця 3. Зміни в обсягах арештів¹⁸

Республіки СРСР	Збільшення кількості заарештованих	Зменшення кількості заарештованих	Збільшення кількості розстрілів	Зменшення кількості розстрілів
Азербайджанська		5		
Білоруська	144			28
Вірменська		2		
Грузинська		15	24	
Казахська		30		5
Киргизька		4		1
РРФСР	12 134			3792
Таджицька		4		1
Туркменська				1
Узбецька		85		6
Українська		1958		16

Якщо зіставити всі наведені вище дані, розрахунки й таблиці з абзацом оперативного наказу №00447 (“...згідно з наданими обліковими даними наркомаами республіканських НКВС та начальниками крайових і обласних управлінь НКВС (виділення мос – В.Н.), затверджується така кількість тих, хто підлягає репресуванню...”), можна зробити принципово важливий висновок, що процес створення “лімітів” ішов знизу після отримання відповідної вказівки керівництва НКВС СРСР.

Сам процес відбувався так: в обласних управліннях НКВС, згідно з картотеками архівно-облікових відділків перших спецвідділів, формувалися зведені дані щодо відповідних категорій осіб, передбачених до репресування органами держбезпеки НКВС. Ці дані надходили до 8-го відділу УДБ НКВС відповідної республіки (у нашому випадку – УРСР), де їх узагальнювали, можливо навіть дещо “уточнювали” та надсилали до 8-го відділу НКВС СРСР. Цей підрозділ, яким керував Цесарський, готував остаточні “ліміти” для республік, країв та областей, “округлюючи” цифри. Після цього вони ввійшли до оперативного наказу №00447 і виглядали вже як директива центру. А далі на місцях ці “ліміти” повинні були виконувати.

У НКВС УРСР було розроблено два оперативних плани “вилучення куркулів і кримінальників” за 1-ю та 2-ю категоріями. Оперативний план стосовно 1-ї категорії передбачав такі показники арештів: куркулів – 3749 осіб, кримінальників – 1234 особи.

Таблиця 4. Розподіл арештів щодо 1-ї категорії за областями¹⁹

№№ п/п	Області	Арешти куркулів (осіб)	Арешти кримінальників (осіб)	Загалом
1	Харківська	1631	352	1983
2	Київська	840	255	1095
3	Вінницька	336	214	550
4	Донецька	257	209	466
5	Одеська	310	90	400
6	Дніпропетровська	190	44	234
7	Чернігівська	174	70	244
8	Молдавська АРСР	11	–	11
	Загалом	3749	1234	4983

Судячи з усього, це був первісний варіант, підготовлений за матеріалами реального обліку куркулів і кримінальників. Якщо порівняти ці дані з наказом №00447, то різниця виявиться суттєвою:

Харківська область: остаточні дані за наказом – 1500 осіб, за даними оперативного плану – 1983 особи; тобто в наказі менше на 483 особи.

Далі відповідно: Київська обл. – 2000 і 1095 осіб; за наказом більше на 905 осіб. Вінницька обл. – 1000 і 550 осіб; за наказом більше на 450 осіб. Донецька обл. – 1000 і 466 осіб; за наказом більше на 534 особи. Одеська обл. – 1000 і 400 осіб; за наказом більше на 600 осіб. Дніпропетровська обл. – 1000 і 234 осіб; за наказом більше на 766 осіб. Чернігівська обл. – 300 і 244 осіб; за наказом більше на 56 осіб. Молдавська АРСР – 11 і 200 осіб; за наказом більше на 189 осіб. Таким чином, загальна кількість у визначеному ліміті по УРСР за першою категорією була більшою, ніж дані республіканського оперативного плану на 3017 осіб.

Згідно з “Оперативним планом вилучення куркулів та кримінальних злочинців за 2-ю категорією” було передбачено заарештувати куркулів – 10 364 особи, кримінальників – 8589.

Таблиця 5. Розподіл арештів за 2-ю категорією по областях²⁰

№№ п/п	Області	Арешти куркулів (осіб)	Арешти кримінальників (осіб)	Загалом
1	Харківська	2444	1636	4080
2	Київська	2117	3404	5521
3	Дніпропетровська	1752	219	1971
4	Вінницька	1550	1449	2999
5	Одеська	1000	400	1400
6	Чернігівська	965	414	1379
7	Донецька	288	1067	1355
8	Молдавська АРСР	248	–	248
	Загалом	10 364	8589	18 953

Порівнявши ці дані з указаними за наказом №00447, з’ясуємо різницю:

Харківська область – статочні дані за наказом – 4000 осіб, за даними оперативного плану – 4080 осіб; тобто, згідно з наказом, менше на 80 осіб.

Визначимо ці ж показники в інших областях: Київська обл. – 3500 і 5521 осіб; за наказом менше на 2021 особу. Вінницька обл. – 3000 і 2999 осіб; за наказом більше на 1 особу. Донецька обл. – 3000 і 1355 осіб; за наказом більше на 1645 осіб. Одеська обл. – 3500 і 1400 осіб; за наказом більше на 2100 осіб. Дніпропетровська обл. – 2000 і 1971 осіб; за наказом більше на 29 осіб. Чернігівська обл. – 1300 і 1379 осіб; за наказом менше на 79 осіб. Молдавська АРСР – 500 і 248 осіб; за наказом більше на 252 особи. Отже, у другій категорії визначений ліміт по УРСР був більшим ніж дані республіканського оперативного плану на 1847 осіб.

Розглянемо ще один аспект питання щодо проведення “куркульської операції”. Маються на увазі так звані “місцеві ініціативи”, або “зустрічні плани”. Наведемо ще один пункт з оперативного наказу НКВС СРСР №00447: “ ... 3. Затвержені цифри є орієнтовними. Але наркоми республіканських НКВС та начальники крайових і обласних управлінь НКВС не мають права самостійно їх перевищувати. Будь-яке самочинне збільшення цифр неприпустиме.

У випадках, коли обстановка вимагатиме збільшення затверджених цифр, наркоми республіканських НКВС та начальники крайових і обласних управлінь НКВС зобов’язані надавати мені (наркому внутрішніх справ СРСР М.Єжову – В.Н.) відповідні мотивовані клопотання.

Зменшення цифр, як і перевід осіб, намічених до репресування за першою категорією – в другу категорію та, навпаки – дозволяється²¹.

Тобто, завчасно досить прозоро натякали на можливість змін у планах-лімітах репресій. Треба мати на увазі, що в радянському плановому господарстві зменшення директивних показників було одним із найтяжчих злочинів. Зважаючи на це, на місцях могли корегувати показники тільки в бік їх збільшення. Що й робили!

У справі “Відомості та листування щодо ходу операції куркульства за 1937 р.” Державного галузевого архіву Служби безпеки України значну частку документів становлять саме пов’язані з “корегуванням” лімітів.

29 вересня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський надіслав М.Єжову доповідну записку, в якій нагадував, що за його клопотанням від 5 вересня Москва збільшила ліміт для УРСР у 1-й категорії на 4200 осіб. Із початку операції до 27 вересня обласні трійки засудили за 1-ю категорією 9458 осіб, за 2-ю – 13 700. На найближчі дні було заплановано розглянути справи на 2742 особи з 1-ї категорії та на 7100 – із 2-ї. Станом на 28 вересня, у ході куркульської операції по Україні було заарештовано 13 704 особи, справи на яких ще не були розглянуті трійками. І.Леплевський повідомляв, що в обласних управліннях НКВС є матеріали, на підставі яких доречно репресувати ще понад 15 000 осіб. За цих обставин порушувалося клопотання щодо збільшення лімітів по УРСР на 4500 осіб у 1-й категорії та на 15 200 осіб у 2-й. На додаток повідомлялося, що “у зв’язку з організацією в Україні чотирьох нових областей (Полтавська, Миколаївська, Житомирська та Кам’янець-Подільська) і наближенням керівництва з обласних центрів до районів, посилюється оперативний натиск на куркульський та ін. контрреволюційний елемент”²².

17 жовтня 1937 р. було визначено додатковий ліміт у 3000 осіб за 1-ю категорією та 5100 осіб за 2-ю, зокрема: Одеському облуправлінню НКВС – 300 і 500 осіб, Київському – 300 і 400 осіб, Вінницькому – 300 і 400 осіб, Дніпропетровському – 300 і 500 осіб, Чернігівському – 200 і 300 осіб, Харківському – 200 і 200 осіб, Донецькому – у 1-й категорії не було, у другій – 500 осіб, по НКВС Молдавської АРСР – 200 і 400 осіб. Було також встановлено ліміти для новоутворених областей: Миколаївська – 300 і 400 осіб, Житомирська – 300 і 500 осіб, Полтавська – 300 і 500 осіб, Кам’янець-Подільська – 300 і 500 осіб (порівняно невеликі ліміти по нових областях пояснюються тим, що основну кількість репресованих було заплановано в управліннях НКВС регіонів, з яких виділилися нові області)²³.

Того ж дня за підписом І.Леплевського до обласних управлінь НКВС надійшли телеграми такого змісту: “Начальнику обласного управління НКВС старшому майору тов. Шарову, м. Київ. Повідомляю додатковий ліміт за першою категорією – 300, за другою – 400. Форсуйте роботу трійки. Майте на увазі, що цей ліміт є попереднім, як по першій, так і по другій категоріях. За декілька днів повідомлю щодо збільшення ліміту. Звертаю Вашу увагу, що до цих пір Ви трійкою засудили до таборів старців, непридатних для роботи. У подальшій роботі трійки це потрібно ліквідувати”. Аналогічні телеграми було відправлено в усі УНКВС²⁴.

21 жовтня 1937 р. І.Леплевський повідомив телеграфом начальників обласних управлінь НКВС, що виділяються нові ліміти в таких розмірах: Одеська область: перша категорія – 900, друга – 1500 осіб, загалом – 2800 та 5000; Київська: додатково – 800 і 1900, загалом – 3700 і 5400; Вінницька: додатково – 700 і 1100, загалом – 2200 і 4100; Харківська: додатково – 600 і 1200; загалом – 2600 і 5200; Сталінська: додатково – 500 і 1500, загалом – 2300 та 4500; Дніпропетровська: додатково – 700 і 1500, загалом – 2000 і 3500; Чернігівська: додатково – 600 і 1500, загалом – 1100 і 2800; Молдавська АРСР: додатково – 500 і 900, загалом – 800 і 1400; Житомирська: встановлено 800 і 1500; Полтавська: встановлено – 500 і 1500; Миколаївська: встановлено 600 і 1400; Кам’янець-Подільська: встановлено 750 і 1500²⁵.

26 жовтня 1937 р. ліміт по областях було збільшено знову: Миколаївська – на 200 осіб у 1-й категорії та 400 у 2-й, Вінницька – на 100 і 600 осіб; Дніпропетровська – на 300 і 900; Київська – на 500 і 1000; Чернігівська – на 200 і 500 осіб; Житомирська – на 200 і 500; Харківська – на 200 і 500; Одеська – на 300 і 600 осіб²⁶.

13 листопада 1937 р. І.Леплевський надіслав до Москви таку телеграму:

“Народному комісару внутрішніх справ СРСР, генеральному комісару державної безпеки тов. Єжову М.І.

У зв’язку з необхідністю завершення до 10 грудня операції стосовно антирадянських куркульських та кримінальних елементів, мною 10 листопада цього року з метою форсування операції проведено нараду з начальниками обласних управлінь. У результаті наради виникає необхідність просити Вас збільшити ліміт для розгляду на обласних трійках. Збільшення ліміту пояснюється так: на 10-ХІ по операції щодо куркулів та кримінальників є ще нерозглянутих справ на 11 000 осіб. З українських націоналістів під слідством перебуває 4868 осіб, переважну більшість яких пропоную розглянути на обласних трійках. Окрім того, намічено додаткові арешти антирадянського, куркульського та кримінального елемента по 7 областях (Донецькій, Київській, Одеській та ін.) до 15 000 осіб. У зв’язку з цим прошу Вас збільшити ліміт на 4000 осіб у першій категорії та 10 000 осіб у другій.

11/ХІ-37 р. №89155 Леплевський”²⁷.

13 листопада 1937 р. І.Леплевський телеграмою (№109767) повідомив начальника УНКВС Київської області М.Шарову, що дозволяє збільшити ліміт за 1-ю категорією на 235 осіб. Того ж дня було збільшено ліміти щодо розстрілів по Дніпропетровській області на 200 осіб (телеграма №89156). По Донецькій області ліміт був зменшений на 435 осіб у 1-й категорії, але начальнику обласного УНКВС повідомили, що у зв’язку із перебуванням у м.Сталіно заступника наркома внутрішніх справ СРСР Л.Бельського, питання щодо додаткового ліміту буде вирішено на місці²⁸.

1 грудня 1937 р. начальник 8-го відділу НКВС УРСР Мунвез здійснив “розкладку” додаткового ліміту для обласних трійок у таких розмірах: Кам’янець-Подільська область – 300 осіб у 1-й категорії та 500 – у 2-й; Житомирська – 200 і 500, Полтавська – 300 і 700, Харківська – 250 і 700, Миколаївська – 200 і 600, Одеська – 200 і 400, Вінницька – 150 і 550, Дніпропетровська – 100 і 500; резерв – 300 і 500. Загалом: 2000 і 5000 осіб. Відповідні телеграми було надіслано до обласних УНКВС за підписом заступника наркома внутрішніх справ Лепіна²⁹.

9 грудня 1937 р. за підписом наркома І.Леплевського були відправлені телеграми ще з одним повідомленням про збільшення лімітів: Кам’янець-Подільська область – на 100 осіб у 2-й категорії, Чернігівська – на 50 осіб у 1-й категорії та 150 – у 2-й, Миколаївська – на 110 у 2-й, Дніпропетровська – на 60 у 1-й та 40 у 2-й, Житомирська – на 125 у 1-й³⁰.

11 грудня 1937 р. за №89183 на ім’я М.Єжова надійшла телеграма такого змісту:

“Повідомляю, що наданий Вами для України ліміт, згідно з наказом №00447, за 1-ю категорією 24 150 та за 2-ю 47 800 вичерпано. Згідно з Вашою телеграмою №50194 від 11 грудня прошу додатково надати ліміт для всіх обласних управлінь НКВС України в 1-й категорії – 6000, у 2-й – 10 000. Леплевський”³¹.

17 грудня 1937 р. в межах НКВС УРСР здійснили “розкладку” додаткових лімітів стосовно 1-ї категорії для обласних трійок у таких розмірах: Донецька обл. – 1000 осіб, Київська – 800, Дніпропетровська – 600, Харківська – 500, Житомирська – 500, Кам’янець-Подільська – 500, Миколаївська – 400, Полтавська – 400, Одеська – 350, Чернігівська – 350, Вінницька – 500 осіб, Мол-

давська АРСР – 100 осіб. Загалом: 6000 осіб. Того ж дня відповідні телеграми були спрямовані до областей³².

Начальники обласних управлінь органів безпеки неодноразово зверталися до НКВС УРСР з ініціативами щодо збільшення лімітів. Ось що повідомляв начальник УНКВС по Одеській області полковник М.Федоров:

“Народному комісару внутрішніх справ УРСР
комісару державної безпеки 2-го рангу
тов. Леплевському

РАПОРТ

На 20 вересня 1937 р. кількість заарештованих у зв’язку з вилученням к.р. куркульського та активно діючого к.р. елемента по Одеській обл. складає 2412 осіб. Усіх їх заарештовано на підставі конкретних матеріалів та справ відносно практичної к.р. діяльності.

Намічений по Одеській обл. ліміт за 2-ю категорією у 3500 осіб недостатній і вже майже використаний.

Між тим, існує кілька найсерйозніших за своїми показниками районів, в яких справи ще зовсім не розглядалися або проведене вилучення ніякою мірою не забезпечує очищення цих районів від активно діючого к.р. елемента. До таких районів належать: Баштанський, М.-Висковський, Н.-Воронцовський, Н.-Архангельський, Снігірвський та А.-Іванівський, надзвичайно засмічені повстанськими, петлюрівськими, есерівськими та українсько-націоналістичними кадрами; Благоевський, Октябрьський, Очаківський, Т.-Березанський райони, що є прикордонними режимними, із змішано-національним (болгарським, німецьким та українським) складом населення, мають значну кількість активно діючого к.р. елемента та переправщиків; Володимирський район, в якому осіб весь вигнаний з м. Миколаєва антирадянський, паразитуючий елемент.

Ці райони були зайняті операцією стосовно румунів та поляків і до операції щодо куркульта, до цього часу, не мали можливості включитися та значно відстали.

Виходячи з викладеного, прошу Вашого клопотання перед нар. ком. вн. справ СРСР генеральним комісаром державної безпеки тов. Єжовим щодо збільшення ліміту в 2-й категорії для Одеської області на 1500 осіб.

Нач. управління НКВС по Одеській області
Полковник Федоров
20 вересня 1937 р. м. Одеса”³³.

“Змагання” за збільшення лімітів продовжилось і після призначення 25 січня 1938 р. на посаду голови НКВС УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу О.Успенського.

1 лютого 1938 р. начальник УНКВС по Одеській обл. М.Федоров повідомив новому наркомові, що “викриті контрреволюційні формування, неповністю розгромлені колишні учасники контрреволюційних банд, повстань, шпигуни, колишні білогвардійці, нерозгромлене петлюрівське, націоналістичне, німецько-фашистське, церковно-сектантське контрреволюційне підпілля... При цьому враховуються вказівки щодо викриття військових формувань, дані Вами на нараді в Києві 30 січня 1938 р. ...”. У цій телеграмі порушувалося клопотання щодо збільшення ліміту по Одеській області та Одеській залізниці на 1000 осіб за 1-ю категорією та на 1000 – за 2-ю³⁴.

3 лютого 1938 р. т.в.о. начальника УНКВС по Полтавській області А.Петерс звернувся до начальника 8-го відділу НКВС УРСР Мунвеза з проханням збільшити ліміт у 1-й категорії на 300 осіб та в 2-й – на 700³⁵.

У листі начальника Миколаївського УНКВС капітана держбезпеки Й.Фішера на ім’я О.Успенського від 5 лютого 1938 р. висловлювалася потреба щодо збільшення ліміту по області на 2000 осіб стосовно 1-ї категорії та на 1000 осіб щодо 2-ї³⁶.

На початку лютого (точну дату не визначено) заступник наркома НКВС СРСР М.Фриновський повідомив (телеграма №211) О.Успенському, що додатко-

вий ліміт по Україні становив 6000 осіб у 1-й категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Наголошувалося на необхідності звернути особливу увагу на транспорт³⁷.

НКВС УРСР розподілив цей ліміт таким чином: Київська обл. – 800 осіб, Сталінська – 800, Кам’янець-Подільська – 600, Вінницька – 500, Харківська – 500, Полтавська – 500, Житомирська – 500, Одеська – 400, Миколаївська – 300, Чернігівська – 300, Молдавська АРСР – 200 осіб³⁸.

15 лютого 1938 р. начальник УНКВС Одеської області звернувся безпосередньо до наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова: “Для Одеської області надано додатковий ліміт 400 осіб, що недостатньо. Прошу збільшити ліміт у 1-й категорії до 3000 (включаючи 400, що є в мене), у 2-й категорії – до 2500. Загалом – 5500. Термін роботи трійок встановити до 15 квітня”³⁹.

16 лютого 1938 р. в НКВС УРСР було узагальнено заявки на ліміти для обласних трійок, згідно з доповідними записками обласних управлінь НКВС.

Таблиця 6. Дані щодо клопотань про збільшення лімітів станом на 1 квітня 1938 р.⁴⁰

№	Органи НКВС УРСР	За 1-ю категорією (осіб)	За 2-ю категорією (осіб)	Загалом (осіб)
1	УНКВС по Харківській обл.	3000	5000	8000
2	УНКВС по Одеській обл.	2600	5000	7600
3	УНКВС по Київській обл.	4000	3000	7000
4	УНКВС по Миколаївській обл.	4000	2000	6000
5	УНКВС по Полтавській обл.	2500	2500	5000
6	УНКВС по Чернігівській обл.	1200	2500	3700
7	УНКВС по Кам’янець-Подільській обл.	2100	900	3000
8	УНКВС по Вінницькій обл.	1700	600	2300
9	УНКВС по Житомирській обл.	1450	800	2250
10	НКВС Молдавської АРСР	1100	300	1400
	Загалом	23 650	22 600	46 150

У примітці до цього документа відзначено, що з Донецької та Дніпропетровської областей доповідних записок щодо збільшення лімітів не було.

Якщо взяти до уваги той факт, що за первісними даними оперативного наказу №00447 ліміт для УРСР становив у 1-й категорії – 8000 та в 2-й – 20 800 осіб, то дані останньої таблиці свідчать, що обласні управління НКВС влаштували справжнє змагання за “вилучення куркульського та кримінального елементу”.

У заключній частині документа було вміщено загальне “мотивування” щодо збільшення лімітів: “Результат проведених на Україні масових операцій свідчить, що по куркульсько-націоналістичних контрреволюційних кадрах повстанських формувань не було завдано достатньо рішучого оперативного удару та не було викрито наявних і діючих кадрів підпілля. Підсумки проведеного обласними управліннями НКВС обліку антирадянських елементів свідчать про значну засміченість українським контрреволюційним куркульським, націоналістичним, петлюрівсько-білогвардійським елементом, що є базою для різних контрреволюційних формувань. Одночасно управління НКВС прикордонних областей вважають за необхідне провести висилку членів родин репресованих у тиліві райони. На підставі поданих заявок висилання підлягають: по Житомирській обл. – 8000 членів родин, Одеській – 6000, Вінницькій – 2000, МА РСР – 3500”⁴¹.

Після цього начальники УНКВС звернулися до наркома О.Успенського з так званими “меморандумами”, в яких знову порушували клопотання щодо збільшення лімітів: по Донецькій обл. – на 4000 осіб у 1-й категорії та 1300 осіб

– у 2-й, по Дніпропетровській – на 1500 і 500, по Кам'янець-Подільській – на 1000 осіб (у 1-й категорії), по Харківській – на 1200 і 800 осіб, по Молдавській АРСР – на 400 і 100 осіб⁴². Документальні свідчення щодо реакції керівництва НКВС УРСР на ці меморандуми в Державному галузевому архіві СБУ відсутні.

Таким чином, підґрунтя фальсифікацій і прямих перекинувань місцевих органів УДБ НКВС при реалізації оперативного наказу №00447 та інших документів подібного змісту було закладено спільними зусиллями як центру (що був ініціатором, координатором та узагальнював цифрову інформацію), так і місцевих органів держбезпеки. Усе це загнало саму структуру НКВС у глухий кут і стало в подальшому одним із реальних приводів для репресування самих працівників держбезпеки, як “головних винуватців” політичних репресій.

¹ Юнге М., Биннер Р. Как террор стал “большим”. Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. – М., 2003. – 352 с.

² Нікольський В.М. Політичні репресії щодо працівників промисловості Донбасу в 1937–1938 рр. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 1998. – №2. – С.292–295; Його ж. Реалізація директиви НКВС №00447 у Донбасі (1937–1938 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу. Статті. Книга 7. – Донецьк, 1999. – С.65–78; Його ж. Політичні репресії 1937–1938 рр. на залізницях Донбасу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 7. – К., 1999. – С.349–353; Його ж. Донбас у матеріалах лютого-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2000. – №1. – С.200–209; Його ж. Політичні репресії щодо іноземців та осіб без громадянства на Донеччині у 1937–1938 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – №2. – С.96–102; Його ж. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.103–112; Його ж. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – №2. – С.74–89; Його ж. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Там само. – 2005. – №2. – С.141–162.

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.

⁴ Див.: Вопросы истории. – 1992. – №2–12; 1993. – №2, 5 – 10; 1994. – №1–2, 6–8, 10, 12.

⁵ Цит. за: Труд. – 1992. – 4 червня.

⁶ Державний галузевий архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.41. – Спр.32. – Арк.22.

⁷ Там само. – Арк.25.

⁸ Там само. – Арк.9–13.

⁹ Там само. – Арк.14.

¹⁰ Там само. – Арк.16.

¹¹ Там само. – Арк.17–18.

¹² Там само. – Арк.21.

¹³ Ксерокопію документа отримано з Московського музею та громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. А.Сахарова (далі – ММГЦ) – П.IV. – Спр.18. – Арк.56–57.

¹⁴ Там же. – Арк.58.

¹⁵ Там же. – Арк.65.

¹⁶ Складено за: Там же. – Арк.55–57.

¹⁷ Складено за: Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С.58–61; Оперативний наказ НКВС №00447. – ММГЦ. – П.IV. – Спр.18. – Арк.56–58. Не враховано “ліміт” по таборах НКВС.

¹⁸ Підраховано за: ДА СБУ. – Ф.42. – Спр.32. – Арк.9.

¹⁹ Складено: Там само.

²⁰ Складено: Там само.

²¹ ММГЦ. – IV. – Спр.18. – Арк.57.

²² ДА СБУ. – Ф.42. – Спр.32. – Арк.52.

²³ Там само. – Арк.54.

²⁴ Там само. – Арк.55–56.

- ²⁵ Там само. – Арк.67–77.
²⁶ Там само. – Арк.83–90.
²⁷ Там само. – Арк.79.
²⁸ Там само. – Арк.80–82.
²⁹ Там само. – Арк.92.
³⁰ Там само. – Арк.99–107.
³¹ Там само. – Арк.108.
³² Там само. – Арк.109–120.
³³ Там само. – Арк.123.
³⁴ Там само. – Арк.128.
³⁵ Там само. – Арк.137.
³⁶ Там само. – Арк.133.
³⁷ Там само. – Арк.134–144.
³⁸ Там само. – Арк.145.
³⁹ Складено за: Там само. – Арк.146–147.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само. – Арк.149.
⁴² Там само.

In clause on the basis of the documents of State branch archive of a Service of safety of Ukraine process of deployment of mass political reprisals in 1937 for the first time is considered. The publication is continuation of researches of the author on this problematic.

РЕЦЕНЗІЇ

Ю.І.Шаповал, І.В.Верба

Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

Наприкінці 2005 р. вийшла у світ перша автобіографія видатного вченого, громадсько-політичного й державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського. Автори книги проф. Ю.І.Шаповал та проф. І.В.Верба – визнані майстри історичного життєпису, чий внесок у персоніфікацію українського історичного процесу вагомий і незаперечний. Їх перу належить ціла галерея портретів відомих політиків, діячів науки та культури.

Поза сумнівом, постать лідера українського національного відродження ХХ ст. давно й по праву заслуговує на фундаментальну наукову біографію. Проте поява узагальнюючого біографічного нариса саме тепер є свідченням завершення складного процесу повернення М.Грушевського до українського народу. Створення біографії стало можливим завдяки публікації в незалежній Україні його творчої спадщини, зокрема багатотомної “Історії України-Руси”, численних наукових та публіцистичних праць. Видані прижиттєві випуски його біографії, щоденники та спомини. Виявлений і оприлюднений значний масив архівних документів, насамперед епістолярна спадщина. Перенесення грушевськознавчих студій в Україну дозволило повніше висвітлити найважливіші відрізки життєвого шляху М.Грушевського, скласти його генеалогічне дерево, з’ясувати долю рідних.

Нарешті, вітчизняна історіографія мала пройти через деміфологізацію цієї визначної постаті. Насамперед необхідно було дезавувувати в суспільній свідомості створений комуністичною пропагандою образ М.Грушевського – “контрреволюціонера й буржуазного націоналіста”, а згодом відмовитися від новітньої апологетики, яка вела до творення сучасних міфів.

Усвідомлюючи недоцільність навіть короткого викладу змісту книги, поставимо за мету, по-перше, акцентувати увагу на концептуальних підходах до конструювання біографії М.Грушевського; по-друге, зупинитися на дискусійних проблемах його діяльності; по-третє, визначити недостатньо вивчені періоди й суттєві епізоди життя вченого. І насамкінець, оцінити дослідження з позицій сучасної біографістики.

Як і вимагає жанрова належність, книга відкривається концентрованим описом родоводу М.Грушевського. Донедавна наші знання в цій царині обмежувалися лише корот-